

# EGYÜTTES ÉLMÉNY, KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

*Pataki Ferenc*

az MTA r. tagja, MTA Pszichológiai Kutatóintézete kutatóprofesszor – patakif@mtapi.hu

A sikeres és eredeti tudományos gondolkodás egyik titka, hogy megőrzi magában a kérdező ember természetes és naiv elfogulatlanságát: újra és újra rácsodálkozik a valóságra. Szüntelenül *kérdéssé teszi* mindazt, ami az emberek szemében megszokott és rutinszerűen lepergő esemény. Mint mondani szokták, a hal eszmél rá utolsóként arra, hogy létezik valami olyasmi, amit víznek hívunk. Így merülünk el mi is a monoton hétköznapokban. A kiélezett *határhelyzetek* különösképpen fogékony-nyá tesznek az új és szokatlan gondolatokra. A Mount Everest csúcán könnyekben ráébredünk az oxigén életbevágó fontosságára. A bölcső vagy a koporsó mellett gyakrabban eltűnődünk az emberi lét távlatain, mint a hétköznapi lét monoton módon ismétlődő taposómalmában.

Bár lappangó módon mindig tudatában vagyunk, de mégis ritkán tesszük fel és élezzük ki ezt a kérdést: hogyan áll elő és miképpen létezhet a *társadalmi lét és a kultúra folytonossága*, mikor véges életű, a biológia kérlelhetetlen törvényeinek kitett nemzedékek szakadatlan cseréjéből és váltakozásából – vagyis szüntelen cezúrákból és szakadásokból – épül fel? Amikor – egy találó metaforával szólván – a csecsemők minden új nemzedékével egy új és „megszelídítésre” váró barbár horda zúdul a társadalomra. De ugyanezt a kérdést feltehetjük minden – az egyéni lét határain túllépő – társadalmi közösségre (településre, családra, etnikai csoportra, nemzetre)

nézve is. Vajon hogyan születhet meg a *Harmonia caelestis* családi legendáriuma? Még akkor is, ha utóbb „javított kiadásra” szorul? S miképpen lehetséges, hogy az ennyi vagy annyi évtizedre méretezett egyéni lét mindvégig s minden változás ellenére egyszórvány szubjektum élettörténete marad?

Nos, ilyen és effajta kérdések hívták életre a modern szociálpszichológiai gondolkodást, s benne az imént megfogalmazott kérdésekre adott válaszait. Ezek a válaszok ma már szinte áttekinthetetlenül sokfelé ágaznak, és sokféle kutatási irányt ölelnek fel. Közülük ezúttal két – egymással szorosan összefüggő – jelenséggörte tekintünk át. A *kollektív emlékezet* szerepét és az *identitásképzés* folyamatait. A szokásos tankönyvi és kézikönyvi irodalom – de a kutatások logikája is – rendszerint elszakítja egymástól ezeket a társadalomlélektani alakzatokat. Általában egymásra vonatkoztatás nélkül tárgyalják őket. Holott napjainkban mind erőteljesebbek lesznek a tudományban az *integratív törekvések*: az egészséges, komplex szemlélet és elemzés mód következményei. A pszichikus jelenségek és történések nem elkülönült, elszigetelt mivoltukban, hanem *az önszabályozó viselkedés dinamikus rendszerében* betöltött funkciójuk révén nyerik el valódi jelentőségüket és értelmüket, mint e viselkedés sajátos *kodeterminánsai*. Így vált napjaink egyik vezető témájává a megismerés és az érzelem kölcsönhatásának és

kölcsönös feltételezettségének (az „affektív-kognitív rendszernek”) tanulmányozása. A modern attitűdelméletek mind több tényezőt építenek be elméleti modelljeikbe. A narratív szemléletmód termékeny kapcsolatokat létesít az élettörténeti emlékezet, az identitás és a szociális reprezentációk kutatásával. A személyes biográfiák elemzése összefonódik a köztörténeti és a kollektív pszichológiai fejlemények vizsgálatával. Ennek az általános törekvésnek a jogosult érvényesítése lehet, ha megkísérreljük összekapcsolni a *kollektív emlékezet*, az *identitásképzés* és a *narratívumalkotás* jelenségvilágát.

Ez egyéb megfontolások miatt is csábító lehet. Minél többet tudunk a biológiai folytonosságért kezkeskedő átörökítés *biológiai-genetikai* (evolúciós) mechanizmusairól, annál kiélezettebben merül fel a *társadalmi-kulturális áthagyományozás* módozatainak s e kettő összefonódásának módszeres tanulmányozása. Emlékezet nélkül sem az egyén, sem a társas alakzat nem létezhet. Nem kevés negatív utópia (egyebek közt Orwellé) ecseteli azt az állapotot, amikor valamely emberi kollektívumot megfosztanak emlékezetétől. Ennek révén fosztják meg múltjától, történetétől, egyediségétől. Az Alzheimer-kórban szenvedő beteg, emlékezetét veszítvén, személyiségét és az azt hordozó biográfiáját is elveszíti: élettörténete kihull elméjéből, megszűnik személyes létének folytonossági érzete, széthullik személyes és társadalmi identitása.

A *kollektív emlékezet* szókapcsolat félrevezető lehet, hiszen arra látszik utalni, hogy sajátos „*kollektív szubjektumot*” kell elképzelnünk az effajta emlékezés alanyaként. A „kollektív” szó ebben az esetben pusztán arra utal, hogy kisebb vagy nagyobb számosságú egyén egyazon eseményt él át, s rögzít emlékezetében. Ilyenformán „*együttes élmény*” részesévé válik:

*élményközösség* kapcsolja őket össze. Maga az élmény azonban mindig a közösség tagjainak tudat- és érzésvilágában képeződik le (reprezentálódik), s közös történetük epizódjává válik. Az „együttes élmény” a *csoporttöbblet*sajátos és számos következménnyel járó változata. Miként Mérei (1989, 29. o.) írta. „Az emberek közötti viszonylatokban van valami *többlet*, amely nem magyarázható meg a résztvevők egyéni tulajdonságaival”. Damasio (1996, 253. o.) ugyancsak arról beszél, hogy ha a társadalmi csoportokban „sok egyén éli át pszichológiai, társas és természeti jelenségek következményeit”, akkor *közös intellektuális és kulturális stratégiákat* alakítanak ki, melyek megkönnyítik az – olykor fájdalmas – közös élmények feldolgozását.

Miben nyilvánulnak meg az „együttes élmény” következményei? Mindenekelőtt megteremtik az *utalás* univerzumának működési feltételeit. Az utalás „az együttes élmény anyanyelve” (Mérei). A közösen átélt és együttes élményként rögzült esemény valamely részmozzanatának, gesztusának, hangulati elemének felidézése vagy spontán előállása hajlamossá tesz az *élményegész újjáteremtésére* és utólagos átélésére. Az utalás a konnotatív szemiotika törvényeit követi; a rész-egész összefüggésben nyugszik. Hatása főképpen azzal magyarázható, hogy az utalásnak „emocionális többlete van” (Mérei, 1989, 288. o.); ezért értékképző és értékfenntartó rendeltetést is teljesíthet. Az együttes élmények felidézése mindig *indulattelt*. Ezzel magyarázható, hogy alkalomadtán az *együttes fanatizálás* eszközeül és keretéül is szolgálhatnak. Más szóval az „együttes élmény” nem minősíthető eleve és indulati tartalmától függetlenül pozitív jelenségnek.

Az utalás mindenfajta szubkulturális és tagolt szociális kommunikáció jellegzetes érintkezési módja, hiszen elválaszthatatlan a szimbólumképzésbe rejtett jelentésalko-

tástól. (Elegendő, ha a politikai erők jellegzetes tradicionális gyülekezési színtereire, megkülönböztető jelképeire, gesztusaira gondolunk.) A szubkulturális kommunikáció bonyolult utalásszövedékében minden szóhoz, kijelentéshez és gesztushoz *másodjelentések* tapadnak; ezek mindig az együttes élményekben megjelenő közös értékekre utalnak.

Az együttes élmény *eseménytartalma* szolgál a *csoportelbeszélések* (csoportnarratívumok) létrehozásának kiindulópontjával. A *közös történet* egyes epizódjai különös módon kitüntetett jelentőséget kapnak és kiválasztódnak, majd kollektív feldolgozást illesztés tárgyai lesznek. Ebbéli minőségükben pedig a *csoporthoz tartozás* köteleivé és az egyéni identitásképzés támpontjaivá válnak. Számunkra most éppen sággal ez az összefüggés a legfontosabb; hadd érintsük hát néhány összefüggését.

Az alapvető összefüggés könnyen összefoglalható. A *tartósemeberi* együttesek (csoportok, közösségek, társas halmazok) rendszeresen kollektív elbeszéléseket dolgoznak ki. Ezek egyaránt szolgálják magának a társas alakzatnak a fennmaradását, időbeli folytonosságát, valamint az egyén azonosság tudatának kidolgozását és szüntelen újraszerveződését. A Gergen házaspár (1983) vezette be a köztudatba az *én-elbeszélések* (self-narratives) fogalmát; ezek a személyes élettörténet eseményeit s azok értelmezéseit koherens szerkezetbe rendező narratívumok, melyekből az egyén felépíti *tulajdon biográfiáját*. Ennek analógiájára joggal beszélhetünk *csoportelbeszélésekről* is. Minden tartósan létező csoport szüntelenül alkot önmaga létére és történetére vonatkozó elbeszéléseket. A folyamatos felidézés és újraközlés során a csoport tagjai variálják és „lekerekítik” – értékkel és jelentéssel ruházzák fel – őket. A családi és egyéb összejövetel, rituális találkozások állandó tartalma az „anekdotázás”,

a közös múlt (diákélet, katonáskodás, családtörténet stb.) emlékeinek elbeszéléseké alakítása, s ezáltal rögzítése a kollektív emlékezetben és hagyományban. Az elbeszélések rendeltetése olykor csupán az, hogy fenntartsák és „olajozzák” a társas kapcsolathálókat, és támogassák-serkentésük az *odatartozási* és *azonosulási* késztetéseket.

Amiként az egyén is szükségét érzi annak, hogy időről időre felidézze és megossza élettörténetének én-elbeszéléseit, s ennek révén fenntartsa és megszilárdítsa identitását, a csoport is mindegyre megleveníti jellegzetes csoportelbeszéléseit. Ezeket mindig az utalások közbeiktatásával lezajló *megoszthatóság* jellemzi. A megoszthatóság – vagyis az utalási mechanizmusok révén megvalósuló dekódolás – társadalmi határai egyúttal a *csoport szimbolikus határait* is kijelölik. Ezek addig terjednek, ameddig az együttes élményekben való részesedés *kollektív élményalapja* kiterjed. Az elbeszélések nyelvi alakját a kívülálló is megértheti, de hozzáférhetetlen maradnak számára az utalási mechanizmusok hordozta *eszmék és indulatok*. Ahogy a magyar nemzeti közösségen kívül álló számára mit sem jelent az „Ugocsa non coronat” vagy az Ady vers utalása („Nekünk Mohács kell...”), azonképpen a szubkulturális utalások vagy szlengben divó fordulatok narratív részletei is hozzáférhetetlenek maradnak az avatatlanok előtt.

Az egyén a *megosztott elbeszélések köteleivel* is kapcsolódik valamely közösséghez, valódi vagy virtuális „kollektív szubjektum”-hoz (szociális kategóriához); általuk részesedik annak „mi-élményében”, s különül el mindazoktól, akikkel nem oszthatja meg csoportelbeszéléseit. Az identitásunk fogalmi és érzelmi tartóvázat alkotó *kategoriális- és csoportazonosulásaink* rendszerint úgy alakulnak ki, hogy

megtanuljuk és rendre megosztjuk a szóban forgó közösségek kollektív emlékezetében őrzött közös elbeszéléseket és a bennük foglalt értékeket. Ezáltal leszünk „beavatottak”; így osztozunk a közös múltban és a közös sorsban. Az elbeszélések csoportképző és identitásfenntartó funkciója különösképpen szembeötlő a nagy „nemzeti elbeszélések” esetében (mitológiák, mondavilág, eredetmagyarázatok, a nemzeti történelem szimbolikus jelentést öltött – pozitív és negatív – eseményei). A közösség új tagja – akár kívülről lép soraiba, akár a felnövekvő generációk természetes szocializációja útján nő bele – e csoportelbeszélések átvétele és személyes megélése nyomán lesz részese a szűkebb vagy tágabb közösség *élmény- és hagyományvilágának*: általuk részesedik a csoportidentitás tartalmaiban.

Érdekes és magyarázatra váró fejlemény az, hogy a kollektív emlékezet vajon miért őrzi meg az egyének identitásának tartalmában a hajdan volt – de immáron nem létező – csoportkötelékek lenyomatát. A válasz valójában egyszerű: a csoportelbeszélések egyénre gyakorolt hatása túlélheti magának a csoportnak a létét, amiként megfordítva is igaz: alkalmanként a csoport éli túl az egyént.

Érdekes módon támasztja alá ezt a felismerést egy régebbi vizsgálatunk (Pataki 1980/2001, 64–70.). A hajdan volt *népi kollégiumi mozgalom* 1939 és 1949 közötti történetét ma már a feledés homálya borítja; egykori tagjai is egy mind gyorsabb ütemben elvonuló generáció képviselői. Hellyel-közzel azonban mintha újult érdeklődés támadna e különös és Kelet-Európa szovjet befolyási övezetébe került országaiban példátlan mozgalom iránt (lásd Papp, 2002). Ezúttal nem érinthetjük a mozgalom történetét; erre nézve dokumentumkötetek és feldolgozások sora áll az érdeklődő rendelkezésére. Csupán a

mozgalom tapasztalatainak egyetlen vonatkozását emeljük ki, azt, amely szemléltetheti az imént kifejtetteket.

A mozgalom a maga eredeti alakjában egyszerre volt *szociális, pedagógiai, kulturális, politikai és életforma-vállalkozás*. Fénykorában (1948) 160 kollégiumi közösségi otthont teremtett mintegy tízezer – főleg vidéki – fiatal számára, akik a dolgozó rétegekből származtak, és e támogatás híján nem tudtak volna közép- és főiskolai tanulmányokat folytatni. A szociálpszichológus számára a mozgalom számos kérdést támaszt; akár egyszer volt különös történelmi laboratóriumnak is vélhető. Az imént emlegetett vizsgálatban főképpen az *önalkotta* (self-made) *identitásminták* természete és vonzereje, a *társas integráció* közösségi és egyúttal országos mozgalmi változata, az együttes *értékképzés* és a *vonatkoztatási csoport* szerepe foglalkoztatt. Ezek azonban közvetlenül érintették a csoportelbeszélések most tárgyalt jelenségvilágát is.

Mérei jelentős mértékben a népi kollégiumi mozgalom tapasztalatai alapján dolgozta ki az együttes élmény és az utalás elméleti kérdéseit. Rendszeres előadója volt a kollégiumi nevelők tanácskozásainak; vezette a kollégiumi központ pedagógiai szemináriumát.

A kollégisták együttes élményeinek intenzitása rendkívül erőteljes és koncentrált volt; a korszak *éles polarizációja* s a mozgalom heves közéleti elkötelezettsége mindvégig magasra feszítette a mozgalom indulati szintjét. Pompásan érzékelteti ezt a légkört és annak ellentmondásait Jancsó Fényes szelek című, nagy vitát kavart filmje. Érthető hát, hogy ilyen körülmények között csoportelbeszélések gazdag és sokfelé ágazó burjánzása szötte át a mozgalom életét. Kiterjedt az „alapító atyák” és a „hőskor” nevezetes eseményeire és azok szereplőire: a parasztkollégium eszméjének kihordá-

sára, a Bolyai, majd a Görffy kollégium létrehozására; részvétellel az ellenállási mozgalomban; a földosztási és kollégiumszervezési hullámra; majd a kollégiumok mindennapi életének érzelmi tónusára, az „akciózások”-ra, a szolidaritás eleven tapasztalására...

A kollektív emlékezet narratívumaiban őrzött *identitásminták, értékek és tradíciók* rekonstruálására módot kínált egy szerencsés körülmény. A mozgalom történetét tükröző dokumentumkötetek összeállításával párhuzamosan, 1971 elején sor került egy szociológiai-szociálpszichológiai adatfelvételre is a mozgalom tagjainak mintegy 10 %-át képviselő reprezentatív (1000 fős) mintán. (A részletes beszámolót lásd Tánzos, 1977). A felvétel híven tükrözi a mozgalom tagjainak *nagy közös elbeszéléseit*, mindenekelőtt magának a mozgalomnak a heroizáló és önheroizáló „legendáriumát”: üstököszerű felívelését majd drámai zuhanását. Mivel a kérdések közül több nyitott volt, ez a körülmény módot adott az önálló megfogalmazásokra és a szubjektivitástól átfutott válaszokra.

A mozgalmat 1949-ben számolták fel, ilyenformán a felvétel időpontjáig bő két évtized telt el; az egykori kollégisták ekkorra a 40-50 éves középnemzedék tagjaivá vénytültek. De a „népi kollégista” értékelő önművelés ennyi idő után is öneszmélésük változatlan eleme, identitásuk szerves része maradt. A megbélyegzés, majd a rehabilitációért folytatott küzdelem, a Petőfi körben és 1956 eseményeiben játszott szerep, a mozgalom öndokumentálása így vagy úgy elmélyítette és folyamatosan ébren tartotta a személyes biográfiák kollégista korszakának közös élményvilágát. Az 1956-ban lezajlott, majd a 60-as évek második felétől sorjázó jubileumok és találkozók újra megfogalmazták a *mozgalom „nagy elbeszéléseit”*, s elevenen tartották őket a személyes élettörténetek világában is.

Ezzel magyarázható, hogy a megkérdezettek 96 %-a *egyértelműen pozitívnak* ítélte a népi kollégium reá gyakorolt hatását. A kollektív emlékezetben őrzött narratívumok jellegzetes típusa volt az „*alapítási effektus*” élményét feldolgozó elbeszélés. Hadd érzékeltesse egyetlen példa ezt a csaknem minden beszámolóban felbukkanó epizódot: „Ha jól emlékszem, híre járt a »csóró« gyerekek között, hogy lesz kollégium, ahol csak szegény gyerekek lesznek, érdeklődtem, tetszett a közös lelkesedés, akartuk és megcsináltuk” (1307). (Zárójelben a kérdőív azonosítási száma szerepel.)

Az egyik jellemző és csak szájhagyományban élő narratívum a tragikus sorsú Sós Imre alakját idézi. A legenda és a valóság határán lebegő elbeszélés szerint éppen birkát legeltetett, amikor a szél egy vonatból kihajított újságfoslányt sodort felé. Ebben volt olvasható a Horváth Árpád színész-kollégium felvételi hirdetménye. Gondolt egyet az iskolázatlan, de színészi becsvágyakat tápláló parasztleány, s felballagott Pestre. Beállított a kollégiumba, ahol testvéri szeretettel fogadta az elsőként újtába kerülő Horváth Teri, meg a hasonló sorsú falusi és városi „szegénylegények” és színészlányok. Az effajta történeteknek se szeri, se száma; a szájhagyomány újra és újra felidézte őket. Olykor a szépirodalomba és a művészetekbe is átszűrődtek: Nagy László, Juhász Ferenc és Simon István verseiben, Jancsó filmjeiben, Hegedüs Géza regényeiben, Somogyi Árpád és Kiss István szobraiban is felismerhetjük lenyomatukat.

Különösképpen tanulságos, hogy az „*igazi népi kollégista*” ismérvei felől érdeklődő kérdésre adott válaszok – vagyis a *közös értéképzés* – mintázata milyen erőteljesen *egyneműsödött*. A vezető értékek fontossági sorrendje és részesedése (a válaszok %-ban) így alakult: kollektivitás (77 %); önképzés, sokoldalú műveltség, jó szakmai munka (66 %); társadalmi-politikai

aktivitás (44 %); haladó világnézet, baloldali gondolkodás (41 %); öszinteség, egyenesség, nyíltság (34 %); hűség a dolgozó emberek ügyéhez (30 %); kritikai szemlélet, vitaszellem, szókimondó bírálat (20 %). Érzékeltesse ezúttal is néhány példa a felidézett hangulati tónust. „Éjjel-nappal boldog izgalomban égtem. Mindenkit rajongva szerettem, mindenre vállalkoztam, mindent meg akartam tanulni vagy tanítani” (1255). „Végre jóllaktam és jól lakhattam” (4006). „Mintha száz testvérem lett volna” (1217). „A tanya kegyetlen, a kisvárosi gimnázium ‘antikollektív’ légköre után ez a természetes! Az állandó fenyegetettség megszűnése teljesen felszabadult szabadság-mámort adott... Nem kellett félnem” (1112). „Azóta az életben sok konfliktusom volt, amihez... hozzájárult az, hogy ott úgy éltünk, ahogy a demokratikus közösséget el tudtam képzelni, és azóta sem tapasztaltam” (2600) „Nosztalgia nélkül: ez életem legszebb időszaka volt. 1948-ban bontakoztak ki és kezdtek eluralkodni bizonyos jelenségek. Ezek elkedvetlenítettek, majd elkészerítettek” (1115).

Midőn a vizsgálat kérdőíve azt tudakolta, hogy melyek voltak a kollégiumi élet legemlékezetesebb *eseményei és tevékenységi formái*, ugyancsak jellegzetes sűrűsödést tapasztalhatunk a válaszokban. A kollektív emlékezet főképp az intenzív *társas együttlét*, a közvetlen *szolidaritás*élményeit (kollégiumi gyűlések, interpellációs esetek, szövetkezeti tevékenység, vizsgák és bírálati alkalmak), az *új kollégiumok szervezését* és a *közéleti aktivitás* változatos formáit őrizte meg (falujárás, üzemlátogatás, szociográfiai vizsgálatok, közös táborozások, kulturális akciók és mozgalmi demonstrációk). A kollektív elbeszélések ezeket a tematikus köröket szívták magukba, és őrizték évtizedek múltán is. Érthető, hogy a belőlük táplálkozó identitás rendkívül gyorsan alakult, igazodván a kollektív mintákhoz.

A népi kollégista mivolt szerves része volt a *radikális baloldaliság*, s az azt képviselő pártok iránti rokonszenv. Az időközben kialakult fenntartások, kritikai pozíciók és önrevíziók, sőt alkalmankénti gyökeres szakítások ellenére a kollégisták többsége megőrizte alapvető elkötelezettségét, jóllehet nyitottabb és az életkorral is együtt járó „bölcsebb” alakban. Az egyéni és kollektív önvizsgálatokban katartikus és katalizáló szerepet játszottak az 1956-os forradalom előzményei és eseményei; a represszió a kollégisták vezető csoportjának számos tagját érintette. Hogy a rendszerváltás, amely életciklusuk utolsó szakaszában és megritkult seregként találta a volt kollégistákat, mifajta változásokat hozott soraikban, arról csak alkalmi benyomások születhettek. Pontos képet csak egy új reprezentatív vizsgálat nyújthatna. De ennek lehetséges mintáját most már a biológia törvényei alakítják, hiszen a hajdani kollégisták legifjabb nemzedéke is 70 felé vagy afölött jár. Velük tűnik majd el az az élményvilág, amely a „*népi kollégista*” *identitás* narratívumait életben tartotta.

Egy meghökkentően érdekes adalék azonban még idekvánkozik. Az elmúlt évtizedekben a *szakkollégiumi mozgalom* újjászerveződése nyomán – főként kezdetben – kísérletek történtek arra, hogy a népi kollégiumok pedagógiai és társadalmi-közéleti tapasztalatait felelevenítsék. Ebben – mint arra a neve is utal – kezdeményező szerepet játszott a Rajk László Közgazdász Szakkollégium. Persze a mai szakkollégiumok életében mindinkább elhalványul a népi kollégiumok hagyománya, sőt, politikai orientációjuk gyakran egyenesen kritikus elutasítás és tagadás tárgya lesz. A Rajk kollégium kezdeti időszakára azonban ez még kevéssé volt jellemző. Midőn ez a kollégium 1978-ban megalapításának 10. évfordulóját ünnepelte, kérdőíven megkérdezte volt diákjait, mely vonások jellemzik

az „igazi kollégistát”. A minta bizonyára az „igazi népi kollégista” jellemvonásairól érdeklődő korábbi vizsgálat volt.

Nos, a feldolgozott 76 kérdőív alapján a következő értékrangsor alakult ki: kollektivitás; jó szakmai munka; társadalmi-politikai kérdések iránti fogékonyság; kritikai szemlélet; vitaszellem, őszinteség, nyíltság. Más szóval a merőben másfajta történelmi és társadalmi viszonyok között élő *autonóm és önkormányzó diákközösség* mehökkentően azonos értékészletet és identitásmintákat fejlesztett ki, mint évtizedekkel korábban a népi kollégisták. A kérdést ezúttal is nyitott formában tették fel, vagyis nem sugalmazhatta a válaszokat, még kevésbé rangsorukat. A *hasonló szociálpszichológiai helyzetekben lezajló kollektív értéképzés* és a nyomában járó *kollektív emlékezeti tartalmak* meggyőzően szemléltetik, hogy az azonos vagy hasonló eredetű és funkciójú társas együttesek *közös élményvilága* szükségképpen hasonló *narratívumkészletet és mentalitást* hoz létre.

Mindez meggyőzően szemlélteti azt az *alapvető felismerést*, amelyet MacIntyre (1985, 11. o.) így összegezt: „Individuális identitásunk be van ágyazva a közösségi történetekbe.” Máshelyt még árnyaltabban fogalmaz: „Családom, városom, törzsem, nemzetem múltjából öröklött adósságok, jogos várankozások és kötelezettségek változatos készletét kapom örökül... életem története mindig beágyazódik azoknak a közösségeknek a történetébe, amelyekből identitásomat származtatom” (MacIntyre, 1985, 220–221. o.).

Ha az emberek életüket valóban „történetek alakjában értelmezik” (Whitebrook, 2001, 9. o.), akkor a *történeteszerkesztés*, vagyis az én-elbeszélések és a csoportelbeszélések szüntelen konstruálása jellegzetes és sajátosan *emberi készlet*, egyúttal pedig alapvető *kulturális jelenség*. A szép-

író olykor találékosabban és plasztikusabban fogalmazza meg e *történeteszerkesztési készlet* pszichodinamikáját, mint ahogy azt a kutató teszi a maga szikár nyelvezetével.

Ottlik Géza *Budacimű* regényében ezt írja Medvéről, az egyik főhősről: „A régi unalmas délutánok ahhoz kellettek, ami tulajdonképpen az ember élete. Hogy végiggondolhasd, hogy is volt, ami volt. Hogy elrakd magadnak, ami történt veled és körülötted, amit tapasztaltál és csináltál... Újra és ismételtelen újra és újra kell végigmenned a dolgokon, nem is annyira az eszeddel, hogy mi volt, ami volt, hanem az érzésseddel, hogy milyen volt, hogyan volt? Előbb ismerősségeket csinálsz belőle magadnak s abból már valamilyenéseket, így tisztázódnak, tevődnek helyükre a dolgok. Így építed fel az életed áttekinthető rendjét, gyarapodó műalkotását.” (Ottlik, 1993, 35. o.)

Az ember elbeszéléseket alkotva – majd azokat fogalmilag általánosítva – dolgozza fel, „szelídíti” magához a valóságot. A megosztás révén vesszük birtokba és asszimiláljuk *személyessé* élményeinket – az együttes élményeket is, lett légyen szó a magántörténetről vagy a nemzeti historikumról. Az elbeszélés aktusa és a narratívum szerkesztése olykor a kudarcok, fájdalmas tapasztalatok pszichikus feldolgozásának (elaborációjának) alkalmas módja is lehet. Erre ugyancsak Ottlik eszmél rá. Az *Iskola a határon* egyik passzusában írja: „Valaha, amikor valami baj, rosszízű kitolás, megaláztatás ért bennünket, éppen Szeredy találta ki a megoldást: elmesélte... Dani elmondta újra, eljátszotta egy kicsit, hogy hogyan is volt a dolog... a lehető legszabatosabban, a valósághoz teljesen híven foglalta szavakba a történeteket. Talán épp az volt a titka, hogy a teljesen és hű valóságot mondta el” (Ottlik, 1976, 17. o.). Az elbeszélés, a narráció a maga eredeti funkciói – a *csoportfenntartás* és az *identitás-képzés* – mellett különös *mentálhigiéniai*,

olykor egyenesen katartikus rendeltetést is teljesíthet. Vajon miért is térünk vissza újra és újra a nemzeti történelem tragikus eseményeinek felidézéséhez? A gyász óráiban miért emlegetjük az eltávozottakhoz fűződő történeteinket? Alighanem szükségünk van a racionálisan tudomásul nem vehető esemény *érzelmi feldolgozására és történeté enyhült elraktározására*.

Az elmondottak logikusan vezetnek el ehhez a kérdéshez: vajon hogyan is zajlik le a *csoportelbeszélések kiválasztódása* és megformálódása? E folyamat kézzelfogható részleteiről és mechanizmusairól ma még viszonylag keveset tudunk. Nagyon általánosan szólva, a csoportelbeszélések rendszerint egy különös körkörös, visszacsatolós működésmód termékeként jönnek létre. Minden többé-kevésbé zárt és belső kötélekkel egybekapcsolt ember együttes életében szakadatlanul hullámzik a *kollektív történések* – események, epizódok, személyközi „játszmák” – áramlása. Közülük néhány, valamilyen oknál fogva, a *közfigyelem* tárgya lesz; az elbeszélések generálásának kiindulópontjává válik. Hogy éppen melyek ezek, és miért jutnak e szerephez, vagyis miért nyerik el a *jelentős együttes élmény*, a jelentős csoportesemény rangját, arra ma még nem tudunk pontos és kimerítő választ adni. A csoportelbeszélések *tematikusszállai* és *motivumai* jól ismert szereplőkben elevenednek meg, és a felidézések sorozatában egyre inkább a „jó történet” alakját öltik. Úgy látszik, e dinamika jelentős szabályozója az a késztetésünk (erről beszél Ottlik), hogy a *belső élmény* az elbeszéléssel mintegy *külsővé* – és egyúttal megoszthatóvá – tegyük, nyelvi alakban *objektiváljuk*. S minél erőteljesebb az élmény, annál határozottabb az a késztetés. Az elbeszélések kollektív emlékezeti rögzítése, majd ismételt nyilvános felidézése erősíti a *csoportkohéziót*, az *összetartozás érzetét*, s így újra

és újra hitelesíti az egyén csoportidentitását. Egészen szembeszökő ez a nemzeti és egyéb ünnepekhez kapcsolódó *„emlékezeti szertartások”* esetében.

Egy korábbi elővizsgálatunk keretében próbáltunk némi fényt deríteni erre a kérdésre: az együttesen átélt események közül vajon melyek hajlamosak arra, hogy csoportelbeszélések kiindulópontjává és tárgyává váljanak? (Emlékezetes, hogy a népi kollégiumok vizsgálata az emlékezeti teljesítmények homogenizálódásának tényével e kérdés megválaszolásához is közvetett támpontokat kínált.) A lehetséges válaszokat keresvén, érettségiző osztályokban két írásművet írtunk. Az egyik (*Osztályunk története*) *folymatos elbeszélést* igényelt, s így módot adott arra, hogy áttekintsük a felbukkanó tematikus szálatkat („narratívum-csírákat”), és szemügyre vegyük az *emlékezeti egyenmősődés* egyes jellemzőit. A másik írás (*Három nevezetes esemény osztályunk életéből*) kifejezetten megformált elbeszéléseket kért a kísérleti személyektől. Most csak az utóbbi írás elemzésének néhány adatát említjük.

Előzetes feltevéssünk az volt, hogy a *„nevezetes események”* felidezésében elválaszthatatlanul egybeszővődik az egyéni önéletrajzi emlékezet és kollektív csoportemlékezet hatása. Ez főként abban mutatkozik meg, hogy az *egyenmősítő csoportemlékezet* következtében a felidézések *keves számú, jól meghatározott* és az *ismételt előadás* miatt viszonylag kidolgozott együttes élmény körül sűrűsödnek. Ennélfogva a huzamos csoporttörténet hatására a felidézett epizódok „szóródása” csekély lesz. Ehhez természetesen az is hozzájárul, hogy a visszaemlékezés kijelölt kerete (referenciája) az „osztály” kollektív szubjektuma, jöllehet a visszaemlékezés alanya mindig az egyén.

A vizsgálatra kiszemelt két osztályban általában jól kirajzolódó *narratívum-családokat* (10, illetve 13) találtunk, amelyek



123, illetve 89 konkrét elbeszélést tartalmaznak. A figyelemre leginkább érdemes tény azonban az, hogy az összes említett elbeszélés túlnyomó többsége (55,4, illetve 79,8 %-a) mindössze négy *tartalmas motívum* körül sűrűsödött; ezek váltak a kollektív emlékezet jelentős életeseményeivé. Érdemes megemlíteni őket: az egyik esetben a kirándulás-táborozás, a „bulik”, a szalagavatós és a sikeres versenyszereplés, míg a másik esetben ugyancsak a kirándulás-táborozás, majd a diákigazgató-választás, az első találkozás élménye és egy szindarab előadása alkotta a kollektív emlékezet sűrűsödésének gyűjtőpontjait.

Találhatunk-e *közös jellemzőket* a jellegzetes csoportelbeszélésekben? Más szóval: mondhatunk-e bármit is arról, hogy mely együttes élmények hajlamosak arra, hogy csoportelbeszélések tárgyává váljanak? Néhány – további ellenőrzésre szoruló – megfigyelést mindenképpen megkockáztathatunk. A kollektív emlékezetben csoportelbeszélésként rögzített esemény valamiképpen mindig *megszakítja az események megszokott, hétköznapi és rutinszerű lezajlását*. (Ez a monoton életrend különösen jellemző az iskolákra.) A szokatlanság, a ritkaság és váratlanság mindig *figyelem-összpontosítással* jár; feldúsítja a csoportban zajló *kommunikációt*; megemeli az *érzelmi-hangulati tónust*. Ilyenkor a csoport minden tagja vagy legalábbis túlnyomó többsége *aktív résztvevője* vagy *közvetlen megfigyelője* a fejleményeknek. Az együttesen átélt esemény erőteljes *affektív megterheléssel* jellemezhető; az együttesség megemeli az egyéni élmények intenzitását.

Két további tényezőt, amelyek sajáto- san átszínezték az iméntieket, ugyancsak

meg kell említenünk, főként azért, mivel diákcsoportokról szólnunk. Az egyik a *szabadságélmény*, amely oly nyilvánvalóan jelen volt a bulik, a táborozások élményeiben és a diákigazgató-választásban. A másik a sikeres szerepléseket, közös teljesítményeket (verseny, szindarab-előadás) kísérő *kollektív önértékelés-növekedés*, amely az egyén önbizalmát, önértékelését is gyarapítja.

Természetesen további vizsgálatokat igényel annak mérlegelése, hogy ezek a jellemzők vajon *egyetemes érvényűek-e*, s a legkülönbözőbb – az iskolai osztályoktól a nemzeti közösségig ívelő – társas együttesekben egyaránt felfedezhetjük-e őket. *További kutatások kiindulópontjaiként* azonban bizonyára alkalmasak lehetnek. Az elmondottak legfőbb következtetése azonban nem támaszthat kétségeket; hadd foglaljuk ezt össze Whitebrook szavaival: „Az identitás szerkesztése kollektív aktus, amely feltételezi az elbeszélőt és a hallgatót... Az identitás politikai aspektusa abban rejlik, hogy az ént szociális, »szituált« jelenlegként értelmezzük, az identitás-elbeszéléseket pedig olyan történetekkel, amelyek mélyen bele vannak ágyazva mások történeteibe, beleértve a tágabb szociális és kulturális környezet történeteit is” (Whitebrook, 2001, 4. o.). Aligha akad termékenyebb és izgalmasabb feladat napjaink szociálpszichológiai gondolkodása számára, mint fényt deríteni ennek a bonyolult rendszernek a közelebbi természete és konkrét mechanizmusaira.

Kulcsszavak: *együttes élmény, identitás, népi kollégiumok, kollektív emlékezet, értékképzés, csoportelbeszélés*

**IRODALOM**

- Damasio, Antonio R. (1996) *Descartes tévedése*. AduPrint, Budapest
- Erikson, Erik Homburger (1950) *Childhood and Society*. Norton, New York
- Gergen Kenneth J. Gergen, Mary M. (1983) Narratives of the Self. In Sarbin Theodore R. –Scheibe Karl E. (Eds.): *Studies in Social Identity*. Praeger, New York
- Halbwachs, Maurice (1968) *La mémoire collective*. PUF, Paris
- MacIntyre, Alasdair (1985) *After Virtue: A Study of Moral Theory*. 2<sup>nd</sup> ed. Duckworth, London. Magyarul lásd: *Az erény nyomában* (1999) Osiris, Budapest
- Mérei Ferenc (1989) *Társ és csoport*. Akadémiai, Bp.
- Ottlik Géza (1976) *Iskola a határon*. Magvető, Bp.
- Ottlik Géza (1993) *Buda*. Európa, Budapest
- Papp István (2002) A Nékosz legendája és valósága. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. 309–339. Osiris, Budapest,
- Pataki Ferenc Kollektív narratívumok és csoport-identitás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1997/98, L111 (37), 5–6. 577–581.
- Pataki Ferenc (2001) *Élettörténet és identitás*. Osiris, Budapest
- Tánczos Gábor (1977) *A népi kollégisták útja: 1939–1971*. KSH, Budapest
- Whitebrook, Maureen (2001) *Identity, narrative and politics*. Routledge, London and New York

